

مقدمه

صحافی در تمدن ایرانی به حرفه و هنری گفته می‌شود که صاحب آن به تجلید و مرمت کتابی می‌پرداخته است. از آنجا که معمولاً بسیاری از هنرمندان قدیم ایران نام خود را بر آثارشان نمی‌نوشته‌اند، امروزه خالقان بسیاری از این آثار هنری ناشناخته هستند و البته این شیوه در جلدسازی بیشتر از خط و نقاشی مشاهده می‌شود. به همین دلیل در میان مجموعه‌های بزرگ نسخه‌های خطی تنها چند نسخه را می‌توان یافت که نام صحاف بر آنها نقش بسته است و در این میان نیز بیشتر جلد‌های روغنی دارای رقم نیز هستند.^۱

بررسی حدود ۱۶ هزار جلد نسخه خطی موجود در کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران نشان می‌دهد که در این مجموعه تنها ۹۹ نسخه دارای نوشته روی جلد از نوع رقم، تاریخ یا کتیبه هستند. این جلد‌ها را به لحاظ نوع نوشته روی جلد می‌توان به چهار گروه تقسیم کرد:

۱. جلد‌های دارای رقم و تاریخ، شامل:
 - الف - جلد‌های که فقط رقم صحاف دارند.
 - ب - جلد‌هایی که هم رقم صحاف و هم تاریخ دارند.
۲. جلد‌های دارای رقم کاتب و تاریخ.
۳. جلد‌های کتیبه دار با تاریخ و بدون رقم.
۴. جلد‌های کتیبه دار بدون تاریخ، شامل:
 - الف - جلد‌های تیماج.
 - ب - جلد‌های روغنی.

جلدهای دارای رقم، تاریخ یا کتیبه

در مجموعه نسخه‌های خطی

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

سوسن اصیلی*

کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران

چکیده: در این مقاله به بررسی جلد‌های نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران که دارای رقم، تاریخ یا کتیبه است پرداخته می‌شود. از میان حدود ۱۶ هزار نسخه خطی موجود در این کتابخانه ۹۹ نسخه دارای جلد‌هایی با رقم، کتیبه یا تاریخ هستند. این جلد‌ها را می‌توان به چهار گروه تقسیم کرد:

نخست، جلد‌های رقم‌دار که خود شامل جلد‌های تیماج ایرانی، جلد‌های ماوراءالنهری و جلد‌های هندی و ترکی است. دوم، جلد‌های دارای رقم کاتب که همگی از نوع روغنی هستند. سوم، جلد‌های تاریخ‌دار بدون رقم که از نوع جلد‌های تیماج و روغنی هستند. چهارم، جلد‌های کتیبه‌دار بدون تاریخ که شامل دو دسته جلد‌های تیماج و جلد‌های روغنی هستند و دارای ویژگی‌های متفاوتی به لحاظ شیوه نگارش کتیبه می‌باشند.

در این مقاله به بررسی هر یک از گروه‌های فوق پرداخته شده و ویژگی همه جلد‌ها در چهار جدول ارائه گردیده است.

کلید واژه: تجلید؛ جلدسازی؛ صحافی؛ جلد رقم‌دار؛ جلد کتیبه‌دار.

* کارشناس ارشد تاریخ و کتابداری نسخه‌های خطی و آثار کیمیا.

۱. ایرج افشار «کتابه‌سازی بر جلد نسخه خطی»، نامه بهارستان (س ۲، ش ۱، بهار - تابستان ۱۳۸۰)، دفتر ۳: ۲۱-۲۲.

۱. جلد‌های دارای رقم صحاف و تاریخ

از مجموع ۹۹ نسخه، ۶۴ جلد دارای رقم (به معنای نام جلدساز) هستند و از این ۶۴ نسخه ۲۵ نسخه تاریخ نیز دارند.

در این مجموعه گاه از یک جلدساز چند نسخه وجود دارد که شیوه کار و دوره زندگی او را می‌توان از مقایسه نسخه‌های موجود استنتاج کرد. جلد‌های این مجموعه در جدول شماره یک معرفی شده است. بر این اساس چهار صحاف زیر را می‌توان معرفی کرد:

۱. محمد الحسینی و محمد: تاریخ مهر این جلدساز ۱۲۵۶ ه. است. جلد‌هایی که این صحاف ساخته است با دورقم دیده می‌شود. در برخی تنها نام «محمد» بدون تاریخ آمده است و در برخی «محمد الحسینی ۱۲۵۶».

نقش ترنج و سرترنج‌ها در همه جلد‌های ساخت او یکسان است و نام وی در دو قاب بالا و پایین ترنج بسیار ریز و به صورت وارونه نوشته شده است. از جلد‌های ساخته شده به دست محمد الحسینی سه عنوان کتاب در این مجموعه موجود است:

- بحار الانوار، از مجموعه مشکوة در قطع رحلی که چهار جلد آن دارای رقم «محمد الحسینی» و سه جلد دارای رقم «محمد» است و بقیه جلد‌ها به شیوه همان ۷ جلد، با ترنج و سرترنج‌ها و حاشیه ساخته شده‌اند، اما بدون رقم هستند. ظاهراً محمد الحسینی در نجف می‌زیسته زیرا همگی نسخه‌ها در نجف کتابت شده است. - جواهر الکلام، در قطع رحلی که ۱۱ جلد از این کتاب را با رقم «محمد» (ش ۷۲۸ - ۷۳۸) و جلد ۱۲ آن را با رقم «محمد الحسینی» ساخته است (ش ۷۳۹).

از این صحاف یک جلد مصابیح بحر العلوم (ش ۷۹۷ مشکوة) نیز با رقم «محمد الحسینی» وجود دارد. اما یک دوره دیگر از جواهر الکلام در مجموعه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (ش ۷۷۲۹ و ۷۷۳۱ - ۷۷۳۳) که در قطع ربعی است و جلدساز آنها نیز همین محمد الحسینی است که آنها را با همان نقش جلد‌های پیشین ساخته است.

۲. محمد باقر: از این جلدساز چهار جلد در مجموعه کتابخانه مرکزی موجود است. سجع مهر این جلدساز «اقل السادات محمد باقر» در قاب‌های بالا و پایین ترنج است. نام صحاف در هر چهار نسخه درست مانند هم آمده است. در نسخه ۹۴ ب هیات که حیات القلوب مجلسی است جلد ساده‌تر ساخته شده و ضربی‌های

سه نسخه دیگر بیشتر است. نسخه‌های ۹۴ ب هیات و ۶۳۲۵ در قطع رحلی و نسخه شماره ۸۲۱۲ جیبی و نسخه ۳۲۳۷ وزیری است.

گل و بوته داخل ترنج و سرترنج‌ها و لچکی‌ها در سه نسخه ۳۲۳۷ و ۶۳۲۵ و ۹۴ ب هیات درست مثل هم هستند و در نسخه ۸۲۱۲ تنها گل و بوته سرترنج‌ها با سه نسخه دیگر یکسان است. جلد هر چهار نسخه از تیماج قهوه‌ای ساخته شده.

آنچه در مورد این نسخه‌ها جالب است این است که تاریخ نسخه ۶۳۲۵ سال ۱۰۷۴ ه. و نسخه ۹۴ ب هیات سال ۱۱۰۸ ه. و نسخه ۸۲۱۲ سال ۱۰۹۶ ه. است، اما نسخه شماره ۳۲۳۷ متعلق به سده ۱۴ ه. است، با توجه به این مطلب و اینکه جلد نسخه کمی از نسخه کوچک‌تر است می‌توان این نظر را مطرح کرد که جلد این نسخه متعلق به نسخه دیگری بوده و بعداً به آن الحاق شده است.

۳. محمد باقر: از این جلدساز دو نسخه موجود است. وی رقم خود را که «محمد باقر» بوده است در قاب‌های بالا و پایین ترنج می‌نوشته است. دو نسخه‌ای که از این جلدساز موجود است: نسخه شماره ۸۸ پزشکی، حیات الحيوان کمال الدین دمیری با تاریخ کتابت ۱۲۷۴ ه. و ۱۴۵ ج حقوق، مقامات حمیدی با تاریخ کتابت ۱۲۶۴ ه. است. اولی به رنگ سبز در قطع وزیری بزرگ و دومی به رنگ عنبی در قطع ربعی است.

۴. صادق بن محمد باقر: از این جلدساز شش جلد در این مجموعه موجود است. این جلد‌ها متعلق به نسخه‌های شماره ۹۸، ۶۶۲۲، ۵۰۶۱، ۲۰۷۵، ۲۰۷۶ و ۱۰۴ ج هیات است. از نسخه‌ها بر می‌آید که صادق بن محمد باقر در نیمه دوم سده ۱۳ ه. می‌زیسته است. در پنج نسخه (به جز نسخه شماره ۹۸) نقش نام صحاف به یک شکل است، اما نقش گل و بوته داخل ترنج و سرترنج‌ها و لچکی‌ها در برخی نسخه‌ها متفاوت است. برای مثال گل و بوته‌ها و حاشیه‌بندی نسخه‌های ۵۰۶۱ و ۱۰۴ ج هیات کاملاً مانند یکدیگرند و گل و بوته و نقش نام صحاف در نسخه‌های ۲۰۷۵ و ۲۰۷۶ و ۶۱۲۲ مانند هم می‌باشند.

هر پنج جلد تیماج ضربی هستند. نسخه شماره ۹۸ کاملاً متفاوت است. این جلد ضربی مرضع است و نام صحاف در داخل جلد در قاب پایین ترنج آمده است و در قاب بالای ترنج کتیبه «یا امیر المؤمنین» دارد. گل و بوته ترنج و سرترنج‌ها و لچکی‌ها با رنگ‌های مختلف کار شده است.

که محمدباقر و صادق بن محمدباقر پدر و پسر بوده‌اند و با هم در یک کارگاه کار می‌کرده‌اند و جلدهای مشابه ساخته‌اند.

علی اشرف: جلدساز نسخه شماره ۲۱۴۲. وی از جلدسازان و نقاشان مشهور عصر زندیه بوده است و جلدهای بسیاری از او در کتابخانه‌های دیگر مانند کتابخانه سلطنتی شناخته شده است. در مجموعه حاضر جلد نسخه بسیار نفیس نئی نامه جامی کار اوست. رقم او «ز بعد محمدعلی اشرف است» می‌باشد. اعتقاد بر این است که وی به دلیل اینکه شاگرد محمدعلی، نقاش مشهور عصر افشاریه بوده، رقم خود را چنین آورده است.^۲

جلدهای ماوراءالنهری

در مجموعه نسخه‌های خطی بررسی شده ۱۱ جلد رقم دار ماوراءالنهری موجود است. شیوه کار جلدسازان ماوراءالنهر با شیوه ایرانی کمی متفاوت است. این جلدسازان در روکش جلد به جای تیماج از کاغذ براق استفاده کرده‌اند^۳ که معمولاً به رنگ سبز سدری می‌باشد و در سجاف و عطف، تیماج که معمولاً زرشکی رنگ است به کار برده‌اند. رقم صحاف نیز در سرترنج‌ها آمده است، برخلاف شیوه ایرانی که نام صحاف بیشتر در قاب‌های بین ترنج و سرترنج نقش شده است. در این جلدها اغلب صحاف در دو سرترنج بالا و پایین نام خود را وارونه نوشته است و بسیاری از این جلدها تاریخ دار نیز هستند.

صحافان ماوراءالنهری ملقب به ملا و یا خواجه بوده‌اند و اسامی آنها از اسامی ایرانی متمایز است. کسانی چون ملا محمد عالم بن ملا تقی صحاف و ملاحسن صحاف بلخی و ملا محمد عاشور صحاف و

در میان این صحافان می‌توان از «محمد ظریف» یاد کرد که دو جلد ساخت او در این مجموعه وجود دارد: یکی جلد مجموعه ش ۸۷۴۶ که تاریخ آن ناخواناست و دیگری جلد مجموعه ش ۲۰۷۲ با تاریخ ۱۲۵۴ هـ. است. در این دو نسخه نقش‌های گل و بوته ترنج‌ها، رنگ جلد و عطف

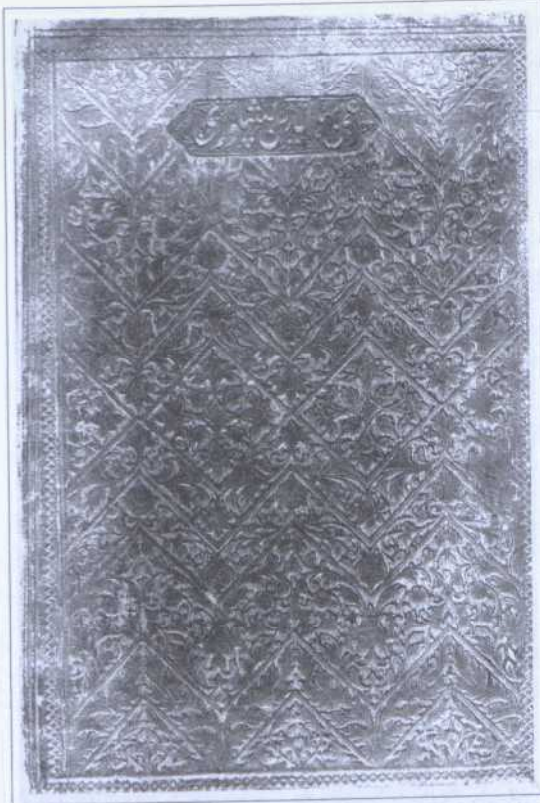
جلد ضربی مرصع، با سجع صبر «یا امیر المؤمنین» «صادق ابن محمد باقر». (کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران)

آنچه در مورد این نسخه گفتنی است این است که نسخه متعلق به سده ۱۱ هـ. است، اما مینیاتورها و جلد آن قاجاری است. جلدهایی که صادق بن محمدباقر ساخته در موضوعات گوناگون است.

جلدهای این صحاف شباهت بسیاری به جلدهای کار «محمدباقر» جلدساز سده ۱۳ هـ. دارد. رنگ تیماج سبز و حتی رنگ کاغذ استفاده شده در آستر که نارنجی است در نسخه‌های شماره ۲۰۷۵ و ۲۰۷۶ کار «صادق» درست مانند نسخه شماره ۸۸ زرشکی کار «محمدباقر» است و نیز آستر نسخه ۱۴۵ ج حقوق درست از همان کاغذ آستر جلدهای شماره ۱۰۴ ج الهیات و ۶۶۲۲ است. نقش گل و بوته ترنج نسخه‌های ۱۴۵ ج حقوق و ۱۴ ج الهیات و نیز نسخه ۶۶۲۲ و ۸۸ زرشکی که کار دو صحاف می‌باشند دقیقاً یکسان است. در نتیجه می‌توان گفت این شباهت در کار دو جلدساز به دلیل این است

۲. قاضی احمد قمی. گلستان هنر، به تصحیح احمد سهیلی خوانساری، (تهران: کتابخانه متوجهی، چاپ دوم، بی‌تا)، ص ۳۷ و ۳۸.

۳. از خانم فریبا افکاری که این مطلب را در مورد این نوع جلدها متذکر شدند سپاسگزارم.

جلد تیماج هندی، با سجع مهر «عمل بهالدین پیشاوری»
(کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۹۷۰)

و نیز نقش نام صحاف کاملاً متفاوت است و ظاهراً این دو جلد در دو دوره مختلف کار شده‌اند و یا کار دو صحاف هم‌نام هستند. رقم این جلدساز چنین است: «عمل محمدظریف صحاف».

صحاف دیگر «میر عادل صحاف» خواجه است از وی نیز دو نسخه در مجموعه کتابخانه مرکزی موجود است. نخست ترجمه عجایب المخلوقات است (ش ۲۰۴۸) و دیگری مجموعه پنج گنج نظامی و پنج گنج امیر خسرو (ش ۶۰۷۹)، خواجه میر عادل در رقم جلدهایش تاریخ نیاورده اما دو کتابی که جلد کرده است یکی کتابت قرن ۱۲ ه. و دیگری قرن ۱۰ ه. را دارد. به نظر می‌آید این شیوه جلدسازی از قرن یازدهم در ماوراءالنهر مرسوم شده است و احتمالاً جلد نسخه دوم بعداً به آن الحاق شده است.

یک نمونه از جلدهای ماوراءالنهری این مجموعه با بقیه متفاوت است. زیرا روکش آن از پارچه خردلی رنگ است که البته فرسوده شده، این جلد کار «ملا محمد رحیم بن ملا تقی صحاف» است و در کتیبه آن این شعر آمده است:

الهی الهی درین روزگار

کرم ساز تو نامم به نیکی ساز

این نسخه حاشیه شرح عقاید نسفیه از محمد قاسم باخرزی است و در سده ۱۱ ه. کتابت شده است. (ش ۶۲۴۱)

جلدهای هندی

در میان جلدهای رقم دار موجود در مجموعه مورد بررسی، یک نسخه ترکی و یک نسخه هندی وجود دارد. جلد نسخه هندی کار بهاءالدین پیشاوری است که البته تاریخ ندارد، اما تاریخ کتابت نسخه مربوط به سده ۱۳ ه. است. نقش این جلد با جلدهای ایرانی متفاوت است. این جلد که از تیماج قهوه‌ای است دارای حاشیه ضربی می‌باشد، تمام سطح جلد دارای گل و بوته است و البته نه مانند جلدهای ایرانی در ترنج و لچکی بلکه در نقش‌های هفت و هشتی که در تمام جلد یکسان است و رقم صحاف در قسمت بالای جلد بر کتیبه‌ای نوشته شده: «عمل بهاءالدین پیشاوری»، کاغذ نسخه، هندی و در قطع ربعی است.

۲. جلدهای دارای رقم کاتب و تاریخ

این نوع از جلدها که در جدول شماره ۲ معرفی شده‌اند نوع ویژه‌ای هستند. منظور از جلدهای دارای رقم کاتب این است که نام و تاریخی که روی جلد آمده مربوط به صحاف نیست، بلکه نام خطاط کتیبه‌های جلد است که یا همان کاتب نسخه است و یا خوشنویس دیگری است. در این مجموعه هفت جلد با این ویژگی موجود است که همه آنها از جنس روغنی هستند، دو نسخه به خط احمد نیریزی است که هر دو در ۱۱۲۰ ه. کتابت شده‌اند و روی جلد هر دو نسخه کتیبه‌ای با متن دعا وجود دارد و رقم کاتب در همان کتیبه مشاهده می‌شود: دعای صباح (ش ۴۶۵۲) با رقم: «کتبه احمد ۱۱۲۰» سوره‌هایی از قرآن (ش ۵۳۰ د الهیات) با رقم «کتبه احمد نیریزی ۱۱۲۰». در این دو نسخه نیریزی تنها نویسنده کتیبه‌ها بوده است و نه جلدساز.

نمونه دیگر از این نوع نسخه مطلع الانوار است که دو جلد آن مورخ ۱۲۴۴ ه. می‌باشد (ش ۱۰۰۲ و ۴۸۸۲). جلد بسیار نفیس نسخه روغنی است و دور تا دور بیرون و درون جلد کتیبه با اشعاری در ستایش مؤلف به خط

سه نسخه دیگر این مجموعه که دارای جلد‌های روغنی می‌باشند هر سه کتاب‌های ادبی هستند. نخست کلیات خواجوی کرمانی (ش ۵۱۵۴) که گرچه تاریخ نسخه ۸۰۸ هـ. است، اما جلد آن متأخر و متعلق به سال ۱۲۳۳ هـ. است. جلد روغنی زیبای این نسخه دارای حاشیه طلایی است و در کتیبه اطراف آن آیات قرآنی نوشته شده است. تاریخ در پشت جلد آمده است و داخل جلد گل زنبق بسیار زیبایی کار شده است. نسخه دیگر آتشکده آذر بیگدلی (ش ۵۲۷۲) است. این نسخه به تاریخ ۱۲۳۷ هـ. کتابت شده و بر روی جلد آن اشعاری در کتیبه دورتادور جلد نوشته شده است و در پایان «فی ۱۲۳۹».

سومین نسخه، کلیات سعدی (ش ۱۰۸۹۶) است و در دورتادور جلد آن شعر حافظ نوشته شده و تاریخ به طور کامل بر آن نقش شده است: «در یوم چهارشنبه هشتم شهر جمادی الاخری مطابق اودئیل فی سنه ۱۲۵۷».

۴. جلد‌های کتیبه دار بدون تاریخ

این مجموعه شامل نسخه‌هایی است که فقط کتیبه دارند بدون اینکه رقم یا تاریخی بر روی جلد نوشته شده باشد و در جدول شماره ۴ معرفی شده‌اند. تعداد این نوع نسخه‌ها در مجموعه مورد بررسی ۲۳ جلد است. این نوع جلد‌ها به لحاظ نام صحاف یا تاریخ ساخت جلد مطلبی را روشن نمی‌کنند و شاید وجود آنها در این مقاله زائد به نظر آید، اما در هنگام مقایسه مجموعه‌های مختلف همین اطلاعات نیز برای شناسایی نسخه‌ها مهم خواهد بود. چه بسا که از هر یک از این جلد‌ها که البته در مجموعه ما مشابه‌ای ندارند، در مجموعه‌های دیگر نمونه‌های مشابه‌ای یافت شود که نشان‌دهنده کاریک جلد‌سازی باشد.

بنابراین در اینجا به معرفی این جلد‌ها نیز می‌پردازیم. این نوع جلد‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد: جلد‌های تیماج و جلد‌های روغنی.

جلدهای تیماج

از ۲۳ جلد کتیبه دار بدون تاریخ ۲۰ جلد تیماج است. متن کتیبه در این جلد‌ها شامل موارد زیر است:

۱. جمله‌های ندایی: این جلد‌ها که بیشترین تعداد را به خود اختصاص داده‌اند با جملات زیر نوشته شده‌اند:

نسخ خوش عبدالکریم و کاتب نوشته شده است. رقم کاتب یک بیت شعر است که در داخل جلد نگاشته شده است:

شد ز عبدالکریم صنعت وی

خط و تذهیب به رنگ نقش نگار ۱۲۴۶

در نسخه ترجمه بلدالامین در دو مجلد (ش ۳۴ و ۳۵) که مترجم کتاب داود بن شیخ محمد کربلایی کتابت کرده است وضعیت متفاوتی وجود دارد، زیرا کاتب جلد همان کاتب نسخه نیست بلکه سیدمحمد بن میر محمد مهدی موسوی کتیبه روی جلد را نوشته است و خود او نیز با کلمه «حرره» نشان داده که تنها کاتب کتیبه جلد است و نه سازنده جلد.

نسخه دیگر مصباح المتعجد کبیر است (ش ۳۰) که کتابت نسخه را محمدحسن بن قاسم علی سبزواری انجام داده، اما کتیبه روی جلد به خط محمدحسن است. تاریخ کتابت و تاریخ جلد هر دو ۱۲۰۸ هـ. است.

۳. جلد‌های کتیبه دار با تاریخ و بدون رقم

این مجموعه شامل نسخه‌هایی است که دارای کتیبه و تاریخ بدون رقم جلد‌ساز هستند و در جدول شماره ۳ معرفی شده‌اند. از این نمونه جلد، شش نسخه در این مجموعه موجود است که دو جلد آن تیماج می‌باشد. یکی نسخه زینة الطب (ش ۶۱۵۲) با کتیبه «ادرکنی یا ابوالحسن علی بن موسی الرضا ۱۲۳۲» و دیگری شرح اشارات خواجه نصیرالدین توسی (ش ۷۳ ج حقوق) است با کتیبه «ای غنچه امید... یا شاخ گلی از روضه جاوید هما ۱۱۹۹» که در هر دو نسخه کتیبه داخل ترنج جلد نگاشته شده است.

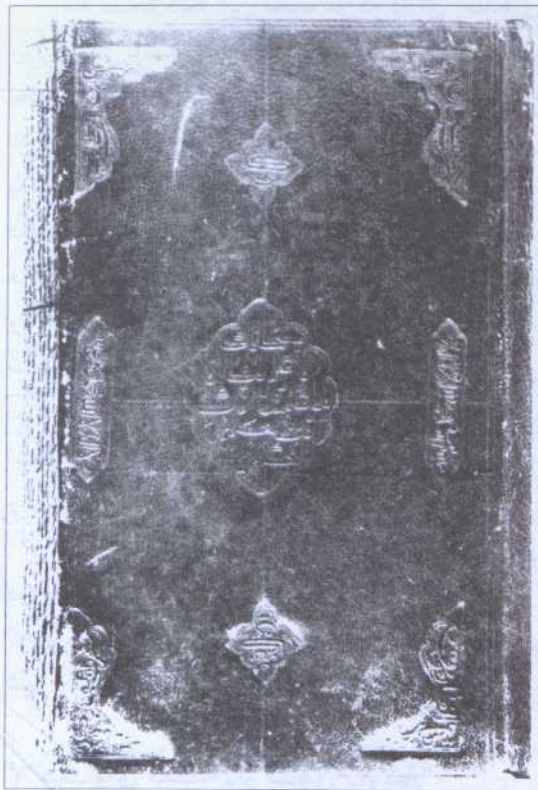
در این مجموعه یک جلد ماوراءالنهری نیز وجود دارد که روکش جلد آن از کاغذ براق آجری رنگ با تاریخ کتابت ۱۰۸۴ هـ. ساخته شده است. این جلد که قدیمی‌ترین جلد تاریخ دار در این مجموعه است مربوط به نسخه‌ای از دیوان کلیم کاشانی است (ش ۷۹۵۲) و بر روی آن دو بیت شعر با تاریخ ۱۱۰۲ هـ. وجود دارد.

شاها بقای تو بادا هزار سال

اقبال در پناه تو بادا هزار سال

سالی هزار ماه و مهی صد هزار روز

روزی هزار ساعت و ساعت هزار سال

جلد تیماج لبه دار، با نام چهار خلیفه در گوشه‌ها و کلمه توحید در کتیبه‌های اطراف (کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۵۳۵۲).

جلدهای روغنی دیده می‌شوند، اما بر جلد مجموعه‌ای (ش ۵۳۵۲) که تیماج است کتیبه‌های بسیاری نگاشته شده است. بر ترنج این جلد آیه «سبحانک لا علم لنا...» الحکیم، در گوشه‌ها نام چهار خلیفه و بر کتیبه‌های اطراف کلمه توحید و بر سرترنج‌ها «کافی الله» نوشته شده است. این جلد لبه‌دار است و بر روی لبه نیز کتیبه‌ها به گونه‌ای نوشته شده‌اند که وقتی لبه جلد می‌آید مکمل متن کتیبه‌های جلد می‌شود.

۳. عبارت سفارشی: بر قاب جلد نسخه‌ای از شرح نهج البلاغه (ش ۱۰۵۱) که متعلق به سده ۱۳هـ. است عبارت «فرمایش سلطان العلما» مشاهده می‌شود.

۴. کتیبه‌های شعری: به دلیل دشواری نگارش بر روی جلدهای تیماج متن‌های روی این نوع جلدها اغلب کوتاه هستند و اشعاری که روی این نوع جلدها آمده از یک بیت تجاوز نمی‌کند. چنانکه بر نسخه‌ای از حاشیه انوار التنزیل (ش ۵ مشکوة) این عبارت نوشته شده: «عاقبت بخیر باد اسحرز هاتف غییم ندا به گوش رسید/ یا فتاح» که البته ترکیبی از جمله دعایی و شعر و جمله ندایی است. بر روی جلد نسخه‌ای از شرح بوستان سعدی (ش ۹۶۳۷) که متعلق به سده ۱۲ و ۱۳ است این بیت دیده می‌شود:

محمد عربی کابروی هر دو سراست

کسی که نیست خاک درش خاک بر سراوست
در اینجا لازم به ذکر است که در هر دو جلد عبارت داخل ترنج نوشته شده است. نمونه دیگر نسخه‌ای از روضة الصفا با تاریخ کتابت ۱۲۶۴ هـ.، است که مصراع «جهان روشن از نور علی» در کتیبه جلد آن نوشته شده و داخل ترنج و سرترنج‌ها گل و بوته نقش شده است.

۵. طغرا: نسخه‌ای از درر الحکام فی شرح غرر الاحکام (ش ۹۶۹۳) کار عثمانی است. که به خط نسخ معرب قرن ۱۰هـ. نگاشته شده و دارای کاغذ استانبولی است. جلد این نسخه تیماج مشکی با حاشیه ضربی طلایی و ترنج در وسط و چهار سرترنج در گوشه‌هاست. نوع ترنج و سرترنج‌ها با شیوه ایرانی متفاوت است. داخل ترنج طغرای است با عبارت: «عدلی + محمودخان بن عبدالحمید» که منظور سلطان محمود ثانی بن عبدالحمید اول است. خطاط این طغرا مصطفی راقم - ۱۳۴۱ هـ. می‌باشد. که البته نام او بر روی جلد نیامده است.

«یا قاضی الحاجات»، «یا کافی المهمات»، «یا رافع الدرجات»، «یا سیدنا ابوالحسن علی ابن موسی الرضا»، «یا کافی الله»، «الله یا مددی»، «ادرکتی یا علی»، «یا سلطان ابوالحسن علی بن موسی الرضا»، «یا علی»، «یا قاضی الحاجات»، «یا قاضی الحاجات»، «یا کافی المهمات»، «یا علی مدد».

نکته قابل توجه اینکه در همه موارد عبارت «یا علی مدد» یا «الله یا مددی»، «ادرکتی یا علی» و «یا علی» در سر ترنج‌ها به صورت وارونه آمده است که اگر کتاب را از هر طرف در دست بگیریم قابل خواندن است. تاریخ کتابت این نسخه‌ها قرن‌های ۱۱ و ۱۲ و ۱۳ هجری است و بیشتر آنها نسخه‌های دینی و عرفانی هستند. جملات یا قاضی الحاجات، یا کافی المهمات، و... یا سیدنا ابوالحسن... همگی در ترنج نوشته شده‌اند و البته نسخه‌ای از دیوان کمال خجندی با تاریخ کتابت ۸۸۸ هـ. (ش ۷۸۷۰) به لحاظ اینکه جمله ندایی «یا قاضی الحاجات»، «یا کافی المهمات»، «یا رافع الدرجات» در ترنج و سرترنج‌های یک اندازه به یک شکل نوشته شده، قابل ملاحظه است.

۲. آیات قرآنی و دعا: کتیبه‌های آیه و دعا بیشتر بر

۴. ناجی زین الدین المصرف، بدائع الخط العربی (بغداد، ۱۹۷۳)، ص ۱۷۱ و ۴۶۹ و ۴۷۰، از آقای عمادالدین شیخ الحکامی برای شناسایی این کتیبه سپاسگزارم.

کتاب نوشته شده که از متن کتاب برداشته شده است. بیت اول اشعار چنین است:
این کتاب واردات غیبی است

انتخاب دفتر لاریبی است

در گوشه‌های جلد جمله «یا علی الاعلی» نوشته شده است. درون جلد نیز گل و بوته دارد. قطع نسخه جیبی است. نسخه دیگر ادعیه و سور قرآن (ش ۷۲) به خط احمد نیریزی و با تاریخ کتابت ۱۱۱۹ هـ. است. جلد این نسخه روغنی بسیار زیباست که ترنج و سرترنج ندارد و سراسر آن با گل و بوته پوشیده شده است. دورتادور آن کتیبه‌ای از آیات قرآن با خطی زیبا نگاشته شده است.

* * *

به طور کلی بررسی این مجموعه تأسف خواننده را برمی‌انگیزد که از مجموعه بزرگ و متنوع نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران تنها می‌توان جلدسازان اندکی را شناخت که از بسیاری از آنها هیچ نام و نشانی به جز آثارشان در دست نیست. به ویژه که در این مجموعه بزرگ جلدهای بسیار زیبا و با ارزشی وجود دارد که هنرمند جلدساز آنها هیچ نشانی از خود بر آنها به جای نگذاشته است.

همچنین در مجموعه کتابخانه مرکزی، یک نسخه چاپی شرح پندنامه عطار به ترکی از اسمعیل حقی موجود است که جلد آن دقیقاً با جلد نسخه خطی مذکور همسان است (شماره C).
1219

۶ «غا» کلمه‌ای که معنای آن روشن نیست و شاید رمزی باشد و بر روی جلد ساده نسخه‌ای از مجمع‌الصنایع (ش ۸۰۶۱) در یک ترنج کوچک نوشته شده است. این نسخه دارای کاغذ هندی است و در ۱۲۲۵ هـ. کتابت شده است.

جلدهای روغنی

در این مجموعه سه جلد روغنی وجود دارد که کتیبه دارند، اما بدون رقم. یکی از آنها که کارچندان نفیسی نیز نیست، نسخه‌ای از کنز الاسماء (ش ۲۷۲۱) که به خط نستعلیق خوش سده ۱۱ هـ. است. جلد آن روغنی گل و بوته‌دار در زمینه سبز می‌باشد که گرداگرد آن صلوات و دعا نوشته شده است.

دو نسخه دیگر که مرغوب‌تر هستند یکی جنات الوصال نورعلیشاه است (ش ۴۷۳۱) که جلد آن با گل و مرغ آراسته شده است و دورتادور حاشیه آن اشعاری در ستایش

جلد تیماج عثمانی ساز، یا سجع میر «عدلی محمود خان بن عبدالحمید»
(کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ش ۹۶۹۳)

جدول شماره ۱: چندهای دارای رقم صحف و تاریخ

ردیف	نام صحف (القبایر)	رقم صحف	تاریخ جلد	عنوان کتاب / مؤلف	تاریخ نسخه	نوع جلد	شماره	توضیحات
۱	اشرف الحسینی	عمل اشرف الحسینی	۱۳۰۱	دیوان / التوری	سده ۱۱	نیماج	۳۳۶	
۲	بهادالدین یشادری	عمل بهادالدین یشادری	-	مجموعه‌ای از چهار رساله ادبی	سده ۱۳	نیماج	۹۳۷	هندی
۳	حسن صحف بلخی	عمل ملا حسن صحف بلخی	-	مجموعه‌ای از ۱۷ رساله در عرفان و فقه	۱۲۵۹	کاغذ سبز	۲۵۱ ج حقوق	ماوراءالنهری
۴	حسینی	عمل المهد حسینی	-	مجموعه‌ای از چهار رساله فلسفی	سده ۱۳	نیماج	۶۶۳ ج الهیات	
۵	حسن؟	عمل حسن؟	-	کتاب غرر و الجرائع	۱۰۸۸	نیماج	۳۷۲ ج الهیات	
۶	حسین	عمل حسین	-	تذکره شعله / علوی	۱۲۳۰	نیماج	۶۵۴	
۷	حسین الحسینی	عمل حسین الحسینی	-	بهار الآوار / مجلسی	۱۰۸۶	نیماج	۵۲۷	
۸	خواججه میرعادل صحف	عمل خواججه میرعادل صحف	-	پنج گنج / نظامی و پنج گنج امیر خسرو	سده ۱۰	کاغذ سبز	۶۰۹	
۹	خواججه میرعادل صحف	عمل خواججه میرعادل صحف	-	ترجمه حجاب المخلوقات	سده ۱۲	کاغذ سبز	۲۰۱۸	
۱۰	سیدعلی	عمل سیدعلی	-	تحفة الغرب فی القلام علی مدنی اللیب	سده ۱۲	نیماج	۳۳۱ ج الهیات	
۱۱	سید کاظم	عمل سید کاظم	۱۲۷۸	مجموعه‌ای از دو رساله / خوانساری	۱۲۶۶	نیماج	۱۸۳۶	
۱۲	صادق بن محمدباقر	صادق بن محمدباقر	سده ۱۳	غصه / نظامی	سده ۱۱	نیماج طبری مرتع	۹۸	
۱۳	صادق بن محمدباقر	صادق بن محمدباقر	سده ۱۳	البرهان فی اسرار علم السیران / ایمر بن علی جلندکی	۱۳۷۷	نیماج	۶۲۲	
۱۴	صادق بن محمدباقر	صادق بن محمدباقر	سده ۱۳	بحر الجواهر فی علم الدقائق	۱۳۸۸	نیماج	۵۰۶	
۱۵	صادق بن محمدباقر	صادق بن محمدباقر	سده ۱۳	مجموعه‌ای از هفت رساله	۱۳۷۷	نیماج	۱۰۴ ج الهیات	
۱۶	صادق بن محمدباقر	صادق بن محمدباقر	سده ۱۳	التور الریع فی انواع البیع / سیدعلی خان مدنی شیرازی	۱۳۶۶	نیماج	۲۰۷۵ و ۲۰۷۶	دو نسخه مثل هم
۱۷	عبدالقاسم بن محمدعالم صحف	عمل عبدالقاسم بن محمدعالم صحف	-	مجمع التواید / عبدالجلیل بن عبدالرحمن	سده ۱۲	کاغذ آجری رنگ	۹۶۶	ماوراءالنهری
۱۸	علی اشرف	ز بند محمد علی اشرف است	۱۱۵۴	ترتیب / جامی	-	روغن	۶۱۲	
۱۹	محمد	محمد	-	بهار الآوار / مجلسی	۱۲۵۷	نیماج	۵۳۶ و ۵۳۹	
۲۰	محمد	محمد	-	جواهر الکلام / نجفی اصفهانی (۲ جلد)	۱۲۵۹ - ۱۲۶۰	نیماج	۷۳۸ - ۷۳۸	
۲۱	محمد الحسینی	محمد الحسینی	۱۲۵۶	بهار الآوار / مجلسی	۱۲۵۷	نیماج	۵۳۳، ۵۳۸، ۵۴۶، ۵۴۶	
۲۲	محمد الحسینی	محمد الحسینی	۱۲۵۶	جواهر الکلام (ج ۱۲)	سده ۱۳	نیماج	۷۳۹	
۲۳	محمد الحسینی	محمد الحسینی	۱۲۵۶	مصابیح بحر العلوم	۱۲۵۷	نیماج	۷۹۷	
۲۴	محمد الحسینی	محمد الحسینی	۱۲۵۶	جواهر الکلام	۱۲۵۸ و ۱۲۵۷	نیماج	۷۳۹، ۷۳۹، ۷۳۹	
۲۵	محمدباقر	القول السادات محمدباقر	-	قطر الندم فی شرح کلام الملوک / مهدی بن رحمة حموی	۱۰۷۴	نیماج	۶۳۵	
۲۶	محمدباقر	القول السادات محمدباقر	-	سرمایه ایمان / عبدالرزاق لاجینی	۱۰۹۶	نیماج	۸۲۱۲	
۲۷	محمدباقر	القول السادات محمدباقر	-	مجموعه‌ای از رساله ادبی	سده ۱۴	نیماج	۳۳۷	
۲۸	محمدباقر	القول السادات محمدباقر	-	حیات القلوب / مجلسی	۱۱۰۸	نیماج	۹۴ ج الهیات	
۲۹	محمدباقر	محمدباقر	-	مقامات حمیدی / حمیدالدین بلخی	۱۳۶۴	نیماج	۱۴۵ ج حقوق	
۳۰	محمدباقر	محمدباقر	-	حیة الجنان الکبری / کمال‌الدین دمیری	۱۲۷۴	نیماج	۸۸ بزشکی	
۳۱	محمد بن صادق	محمد بن صادق	-	تقریم الفصح / ابن بطلان بغدادی	سده ۸ و ۹	نیماج	۱۲۳۹	
۳۲	محمدجعفر	محمدجعفر	۱۳۲۹	مجمع لیالی العلوم القرآن / طوسی	۱۰۹۵	نیماج	۸۱۶	
۳۳	محمدرحیم بن ملافی صحف	عمل ملا محمدرحیم بن ملافی صحف	-	حاشیه شرح حجابیه نسفی / محمدقاسم باخرزی	سده ۱۱	پارچه غردلی فرسوده	۶۲۱	
۳۴	محمدرضا	عمل محمدرضا	۱۲۰۱	ضوابط الاموال / سید ابراهیم قزوینی	۱۲۵۳ و ۱۳۳	روغن	۷۶۵	ماوراءالنهری و دارای کتیبه همه کتیبه در روزگار کرم ساز نو تمام به نیک سبک در کتیبه دعای توسل نوشته شده
۳۵	محمد صالح سمرقندی	محمد صالح سمرقندی	۱۳۷۷	تورالایمان / محمد مصوم	سده ۱۳	کاغذ عنبر	۱۱۲۸	
۳۶	محمدطاهر بن احمد	بسم الله الرحمن الرحیم محمدطاهر بن احمد	-	دیوان / حافظ	۹۱۸	نیماج (جدید)	۷۹۳	ماوراءالنهری
۳۷	محمدظریف صحف	عمل محمدظریف صحف	۱۲۵۱	مجموعه‌ای از هفت رساله	۱۲۵۵	کاغذ براق سبز	۲۰۷۲	رقم طغرا است
۳۸	محمدظریف صحف	عمل محمدظریف صحف	-	مجموعه‌ای از سه رساله	۱۲۵۹ و ۱۳۳۹	کاشه شکی	۸۷۶	ماوراءالنهری
۳۹	محمدعاشور صحف	عمل محمدظریف صحف	۱۲۵۱	دیوان / جامی	۱۳۶۶	کاغذ سرخ	۷۸۶	ماوراءالنهری
۴۰	محمدعالم بن ملافی صحف	عمل محمدعالم بن ملافی صحف	۱۱۶۱	ابن الفطالین و عده الساکین / صلاح بن مبارک بخاری	۱۱۶۶	کاغذ قهوه‌ای	۱۱۳۲	ماوراءالنهری
۴۱	محمدعادی	عمل ملا محمدعادی	۱۱۱۷	دیوان / بیدل	۱۳۷۳	کاغذ بزشکی	۷۸۶	ماوراءالنهری
۴۲	ملاحسن	ملاحسن	-	دیوان / امیر معزی	سده ۹ و ۱۰	نیماج	۳۱۲	ماوراءالنهری
۴۳	ناصر	ز محمد ابید شفاغت دارد ناصر	۱۳۷۷	حدیقه / سائلی	سده ۱۲	نیماج	۱۰۶۶	

جدول شماره ۲: جلدهای دارای رقم کتابی و تاریخ

ردیف	تاریخ جلد	نام کتاب جلد	نام کتاب نسخه	شماره نسخه	نام کتاب / مؤلف	تاریخ نسخه	نوع جلد	توضیحات
۱	۱۱۲۰	احمد نیریزی	احمد نیریزی	۶۵۴	دعا الصباح / مشروب به حضرت علی (ع)	۱۱۲۰	روغنی	
۲	۱۱۲۰	احمد نیریزی	احمد نیریزی	۵۳۱ د الهیات	قرآن / چند سوره	۱۱۲۰	روغنی	
۳	۱۱۳۵	سید محمد بن میر محمد مهدی موسوی	داود بن شیخ محمد کر بلائی	۳۴ و ۳۵	ترجمه بلد الامین / اصل از کتیمی ترجمه از داود بن شیخ محمد کر بلائی	۱۱۳۵ (اصل)	روغنی	ح ۱ و ۲
۴	۱۲۰۸	محمد حسن	محمد حسن بن قاسم علی سزوری	۳۰	مصاحف الشیخ محمد کبیر / شیخ طوسی	۱۲۰۸	روغنی	
۵	۱۲۵۶	عبدالکریم (عمره شماری در تعریف از مؤلف کتاب)	عبدالکریم بن محمد اسماعیل	۱۰۰۲ و ۱۸۸۸	مطالع الانوار / شافعی	۱۲۵۶	روغنی	هر دو جلد مانند هم است.

جدول شماره ۳: جلدهای کتیبه‌دار با تاریخ و بدون رقم

ردیف	تاریخ و کتیبه	شماره نسخه	نام کتاب و مؤلف	تاریخ نسخه	نوع جلد	توضیحات
۱	شاهها بنیادی نو بنیاد هزار سال سالهای هزار ماه و مهی صد هزار روز روزهای هزار ساعت و ساعت هزار سال سه ۱۱۰۲	۷۵۲	دیوان / کلمه کائنات	۱۰۸۴	کاغذ آجری	ماوراءالنهری
۲	ای شجده امید ... با شاعره گلن از روضه جاوید صفا ۱۱۹۹	۷۳	شرح اشارات / خواجہ نصیر الدین توسی	سده ۱۲	تیماج فهودای	
۳	ادریکنی یا ابوالحسن علی بن موسی الرضا ۱۳۳۲	۶۱۵۲	زینة الطب / حاج کاظم طبیب کرمانی	۱۲۵۸	تیماج	
۴	۱۳۳۴ (در کتیبه آیات قرآنی لا ایزد الا الله ... آمده است.)	۵۱۵۴	کلیات / خواجوی کرمانی	۸۰۸	روغنی	
۵	ادریکنی یا ابوالحسن علی بن موسی الرضا ۱۳۳۲	۵۲۷۲	آتشکده / آذر بیکندی	۱۳۳۷	روغنی	
۶	فزل حافظ در کتیبه و بعد، پیروم چهارشنبه ششم جمادی الاخری مطابق لوتیل فی سنه ۱۲۸۷.	۱۰۸۹۶	کلیات / سعدی	-	روغنی	

جدول شماره ۴: جلدهای کتیبه‌دار بدون تاریخ

ردیف	شماره نسخه	کتیبه	نام کتاب و مؤلف	تاریخ نسخه	نوع جلد	توضیحات
۱	۵	حالت به خیر باد / سحر و خالف فیم خدا به گوش رسیده / یا نتاج در کتیبه اشعار عربی دور تا دور حاشیه جلد آمده	حاشیه انوار التنزیل / محمد شبرواتی - سمرقانی	۱۰۹۲	تیماج مشک	خط احمد نیریزی
۲	۷۲	۴ یا رب العالمین	حاشیه اشارات / آقا حسین خونساری	-	تیماج سرخ	
۳	۲۸۰	یا قاضی العاجزات یا کالی الهیات	المنازل / سید محمد مجاهد	سده ۱۳ (گویا اصل)	تیماج سرخ	
۴	۷۸۲	یا قاضی العاجزات	النس الرحید فی شرح کتاب التوحید / سید نعمه الله فرشتی	۱۲۶۲	تیماج سبز	
۵	۱۰۲۵	فرمایش سلطان العلماء	شرح توحید الیوم	۱۲ سده	تیماج آجری	
۶	۱۰۵۱	یا علی ع	عقده الاولاد فی شکره الاولیاء و شکره زین العابدین صفوی گنجوی	۱۲۹۶	تیماج سرخ	
۷	۲۵۱۳	سزوات و دعا (در حاشیه دور تا دور جلد)	کنز الاسماء / صفی بن ولی فرودی	سده ۱۱	روغنی	
۸	۲۷۲۱	یا کالی الله	خلاصه الاکثر و احسان القلوب / فیض کائنات	سده ۱۱ و ۱۲ (اصل)	تیماج فهودای	
۹	۳۰۱۴	اشعاری در ستایش کتاب در دور تا دور حاشیه جلد این کتاب واردات همین است انتخاب دفتر لاریبی است و ...	جنت الرمال / نور علیشاه	سده ۱۳ و ۱۴	روغنی گل و مرمری	
۱۰	۴۷۶۱	کالی الله / سیمانک لا علم الا ما علمتک انک انت المعلم الحکیم / در گوشه‌ها: حضرت عثمان بن عفان / حضرت علی بن ابی طالب / لاله‌الاله محمد رسول الله / حضرت پرویز صمدی / حضرت عمر فاروق	بیمبرهای از چهار رساله	سده ۱۲	تیماج عای	جلد فهودای
۱۱	۵۳۵۲	یا سیدنا ابوالحسن علی بن موسی الرضا	هدایة الامة الی احکام الائمة / حرّ حاشی	۱۶۰۰	تیماج تبریزی	
۱۲	۶۷۶۱	الله یا مدنی	مجموعه‌های از بیع رساله فلسفی	سده ۱۱	تیماج سرخ	فهودای
۱۳	۶۸۲۱	یا قاضی العاجزات یا کالی الهیات	دیوان / کمال خجندی	۸۸۸	تیماج مشک	
۱۴	۷۸۷۰	یا قاضی العاجزات یا کالی الهیات	مجمع التصانح / نظام‌الدین چشتی	۱۲۲۵	تیماج فهودای روشن	سلفه هندی است.
۱۵	۸۰۶۱	یا قاضی العاجزات یا کالی الهیات	شرح بوستان سعدی	سده ۱۲ و ۱۳	تیماج سیاه	
۱۶	۹۳۳۷	مدعی - محمود خان بن عبدالحمید کسی که نیست خاک درش خاک بر سر اوست	در الکام فی شرح غرر الاسکام	سده ۱۰	تیماج مشک	ترکی
۱۷	۹۴۴۳	جهان روشن از نور علی	روضه القضا / میر خندان	۱۳۶۱	تیماج فهودای	
۱۸	۹۴۶۱	ادریکنی یا علی	مجموعه‌های از طبع رساله‌های علمی	سده ۹ و ۱۲	تیماج فهودای	
۱۹	۹۴۶۱	یا سلطان ابوالحسن علی بن موسی الرضا	فتاوی این سینه	سده ۱۱	تیماج لوز	
۲۰	۹۴۶۱	یا علی	ذخیره القضا فی شرح الارشاد / عقیق سزوری	۱۱۳۳	تیماج تبریزی	
۲۱	۱۰۰۲ ج حقوق	یا قاضی العاجزات	دستور العلاج / سلطان علی طبیب گنابادی	-	تیماج فهودای	
۲۲	۱۰۰۲ یرشکنی	یا قاضی العاجزات	شعرا الاسلام / حضرت بن علی بن عتب	۱۱ سده	تیماج مشک	
۲۳	۱۵۹ یرشکنی	یا قاضی العاجزات یا کالی الهیات				

جلد روغنی (کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، مجموعه مشکوة، ش ۳۰).